

УДК 343.8
DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i4.150>

І. С. Чалий

суддя Другого апеляційного адміністративного суду
orcid.org/0000-0003-4185-2472

ВПЛИВ КОМПЕТЕНТІСНОГО ПІДХОДУ НА ФОРМУВАННЯ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ КОЛИШНІХ ЗАСУДЖЕНИХ

У статті здійснена спроба прослідкувати взаємозв'язок загально-наукових підходів до розуміння компетентностей та етапів їх формування з нагальними станом формування теорії соціальної реабілітації колишніх засуджених у кримінально-виконавчому праві України. Протягом дослідження автор доводить тезу, що соціальній реабілітації засуджених і звільнених у пенітенціарній системі слід надати особливого статусу як одному із ключових завдань діяльності відповідних органів і установ. Реформування кримінально-виконавчої системи України, її гуманізація, соціалізація, імплементація та реалізація міжнародних стандартів поведінки із засудженими потребує введення в національне законодавство і практику діяльності інституту соціальної реабілітації. Подальша ґрунтовна розробка правових та соціально-педагогічних (теоретичних і методологічних) засад вирішення проблеми соціальної реабілітації колишніх засуджених також відповідає практичним запитам пенітенціарної системи, яка останнім часом активно оновлюється та перетворюється. Але при цьому більшість аспектів реабілітаційної роботи вимагають комплексного соціологічного підходу, який би торкався як загальносоціальних проблем соціальної стратифікації, соціальної мобільності, зміни статусно-рольових настанов, макро- та мікросоціального середовища, великих і малих соціальних груп, соціальних інститутів, так і глибинного дослідження конкретних проблем, які стосуються колективів засуджених, родин, дозвілля тощо.

Утім, констатується значний брак наукових досліджень у вказаній сфері. При цьому формулюється, що в частині наукових робіт із кримінально-виконавчої тематики йдеться виключно про постпенітенціарний аспект соціальної реабілітації колишніх засуджених, що видається доволі звуженою позицією.

Окремим аспектом у статті розглядається роль органів пробації в забезпеченні постпенітенціарної реабілітації звільнених, наводяться ґрунтовні позиції різних дослідників.

Ключові слова: відбування покарання, компетенція, засуджені, соціальна реабілітація, звільнення від відбування покарання.

Chalyi I. S. THE INFLUENCE OF THE COMPETENCE APPROACH ON THE FORMATION OF THE THEORY OF SOCIAL REHABILITATION OF FORMER CONVICTED PERSONS

The article attempts to establish the relationship between scientific approaches to understanding the competences and the stages of their formation and the urgent need to develop a theory of the social rehabilitation of former convicts in criminal executive law of Ukraine. In the course of the study, the author argues that the social rehabilitation of convicted and released prisoners in the penitentiary system should be given a special status as one of the key tasks of the relevant bodies and institutions. Reforming the penitentiary system of Ukraine and its humanization, socialization, implementation and international standards enforcement for the treatment of convicts requires the introduction into national legislation and practice of the Social Rehabilitation Institute. Further thorough development of legal and socio-pedagogical (theoretical and methodological) principles for solving the problem of social rehabilitation of former convicts also meets the practical requirements of the penitentiary system, which has recently been extensively updated and transformed. However, most aspects of rehabilitation work require a comprehensive sociological approach that would address both general social problems of social stratification, social mobility, changes in status and role guidelines, macro- and microsocial environment, large and small social groups, social institutions, and in-depth study of specific problems related to groups of convicts, families, leisure, etc. There is, however, a considerable lack of scientific research in this area. It is stated that part of the scientific work on criminal-executive issues is exclusively about post-penitentiary aspect of the social rehabilitation of former convicts, which seems to be a rather narrow position. A separate aspect of the article considers the role of probation authorities in the post-penitentiary rehabilitation of released persons, solid positions of various researchers are given.

Key words: serving a sentence, competence, convicts, social rehabilitation, release from serving a sentence.

Проблематика функціонування кримінально-виконавчої системи в Україні переважно розглядається в аспекті реформування самої системи. Утім, сучасні міжнародні дослідження демонструють, що в орбіті уваги мають бути не стільки державні інституції, скільки люди, які отримують певні послуги у відповідних установ. Людиноцентристський підхід у формуванні пріоритетів діяльності вітчизняної системи покарань у реальному стані справ є омріяним орієнтиром. Однак орієнтація на послуги, а не державні структури, є вимогою часу, яка може покращити ефективність діяльності пенітенціарної системи.

Одним із найважливіших індикаторів ефективності системи виконання покарань є якісні та кількісні показники роботи із соціальної реабілітації колишніх засуджених. Ця реабілітація має бути спрямована на пристосування колишнього засудженого до реального життя після звільнення. Це, у свою чергу, конкретно пов'язано з формуванням у цих осіб основних компетенцій, які має мати соціально адаптована людина.

Так, О.В. Хуторський до ключових ознак соціально адаптованої людини відносить ціннісно-смыслову, загальнокультурну, навчально-пізнавальну, інформаційну, комунікативну,

соціально-трудова та особистісна компетенції [1, с. 55]. Окремі фахівці пропонують вирізняти компетенції за сферами, переконуючи, що до структури основних компетенцій мають входити: а) компетентність у сфері самостійної пізнавальної діяльності, заснована на засвоєнні способів набуття знань з різних джерел інформації; б) компетентність у сфері цивільно-громадської діяльності (виконання ролі громадянина, виборця, споживача тощо); в) компетентність у сфері соціально-трудова діяльності (в тому числі вміння аналізувати ситуацію на ринку праці, оцінювати свої професійні можливості, орієнтуватися в нормах та етиці професійних відносин, навичках самоорганізації тощо); г) компетентність у побутовій сфері (включаючи аспекти власного здоров'я, сімейного буття тощо); д) компетентність у сфері культурно-дозвільної діяльності (включаючи обрання шляхів та способів використання вільного часу, культурного та духовного збагачення особистості тощо) [2].

У Раді Європи було проголошено п'ять базових компетентностей: політична і соціокультурна, комунікативна, інформативна і компетентність, яка передбачає здатність оновлювати знання відповідно до умов, що змінюються [3, с. 32]. По суті, саме на їх формуванні і повинна зосереджуватись соціальна реабілітація засуджених, незалежно від того, чи розглядається вона як певний процес, діяльність чи процедура.

Термін «соціальна реабілітація» та відповідні процеси, що він охоплює, періодично ототожнюються із процесами адаптації й інтеграції. Наприклад, вивчаючи зміст соціальної реабілітації людей з інвалідністю, дослідники О. Дікова-Фаворська, Д. Клименко дотримуються думки, що відновлення соціального функціонування має відбуватися у процесі звикання до соціальних норм; як інтеграцію в суспільне життя через діяльність громадських організацій досліджує соціальну реабілітацію Р. Кравченко; через надання рівного доступу до освіти та працевлаштування розуміє соціальну реабілітацію А. Шевцов тощо [4; 5]. С. Попов розглядає дане поняття як процес відновлення здоров'я, функціонального стану і працездатності, порушених хворобами, травмами, а також фізичними, хімічними і соціальними факторами. Таким чином, С. Попов соціальну реабілітацію розглядає як складну соціально-медичну проблему, що поєднує в собі декілька аспектів: медичний, фізичний, психологічний, професійний та соціально-економічний [6, с. 432].

Ряд учених схильні пояснювати соціальну реабілітацію як систему виховного характеру, що спрямована на формування особистісних якостей, важливих для життєдіяльності дитини, активної життєвої позиції, що сприяють інтеграції її у суспільство [7, с. 39]. У різному контексті за подіб-

ними принципами визначає сутність реабілітації С. Хрустальов, дорівнюючи рівні реабілітації до рівнів адаптації: адаптація до навколишнього світу; адаптація до оточення, його соціально-психологічних характеристик; адаптація до власної особистості як до інваліда [9, с. 32]. Спільним у проаналізованих поглядах сучасних учених, як справедливо констатує Н. Сайко, є те, що соціальна реабілітація розглядається як процес створення спеціальних умов із боку суспільства та як дотримання індивідом певних соціальних норм, що забезпечить активність особистості в суспільних процесах, тобто людині достатньо бути корисним для інших, не заважати їм. Однак соціальна реабілітація пов'язана не лише з подоланням зовнішніх ознак різних проблем, а й зі змінами уявлень особистості про себе, її «Я»-концепції, якості життя в цілому [10, с. 16].

Деяко ширшим є погляд на проблему соціальної реабілітації соціально-депривованих категорій населення в дисертаційному дослідженні Т.Є. Мосійчук. У названій роботі нею зроблено спробу закладення теоретико-методологічних та методичних підвалин дослідження соціальної реабілітації як соціальної інституції, яка виокремлюється на основі базових характеристик і на цій підставі може бути розглянута як процес становлення та набуття суспільством нових соціальних правил, традицій і порядків та створення організаційних структур. Вченою обґрунтовано суспільну потребу у формуванні соціології соціальної реабілітації на основі використання комплексного, міждисциплінарного підходу дослідження й аналізу соціально-реабілітаційних процесів; сформовано теоретичне підґрунтя для вивчення соціальної реабілітації як соціальної інституції; виокремлено власне соціологічний підхід дослідження джерел і механізмів відновлення функціональних зв'язків, трансформації культурних орієнтирів у соціальну практику індивідів та соціальних груп.

Концептуальна модель соціальної реабілітації соціально-депривованих категорій населення в умовах зростання ризиків, за Т.Є. Мосійчук, складається з таких рівнозначних компонентів: реабілітація як мета, як процес (зміна стадій і станів, що ґрунтуються на цілеспрямованні дій для досягнення результату) і спосіб її досягнення (механізми, рівні, методи); визначено джерела інституціонування діяльності (сім'я, колектив, приватні фонди, державні та недержавні організації), які спрямовують реабілітаційну діяльність на відновлення соціальних зв'язків, соціальних статусів і ролей, самоідентифікацію й ідентифікацію об'єктів соціальної реабілітації. При цьому наголошується на існуванні специфічних особливостей процесу соціальної реабілітації людей з різними соціально значущими дисфункціями

(порушення здоров'я, кримінальна поведінка) за емпіричними ознаками соціального статусу (вік, освіта, спеціалізація, прибуток, власність, місце проживання) і регуляторів його зміни, які визначають рівні соціально-реабілітаційного впливу й окреслюють механізми відновлення втрачених чи набуття нових соціальних статусів і відтворення соціальних зв'язків, через самоідентифікацію й ідентифікацію в новій соціальній ролі [11, с. 89, 110, 130, 158, 172].

У нечисленних наукових працях у сфері кримінально-виконавчого права з означеної проблематики соціально-психологічна реабілітація в установах виконання покарань розглядається як складний багатофакторний та багатоетапний процес, який характеризується існуванням психологічної дистанції між засудженими та середовищем, ізоляваністю від його цінностей, невключеністю в емоційні контакти та соціально-корисні зв'язки, а отже, виступає найбільш складним і водночас дуже затребуваним явищем соціального життя. Питання реабілітації осіб, засуджених до позбавлення волі, має особливе значення в сучасних умовах, ураховуючи, що вона сприяє зниженню числа рецидивів злочинів. Соціально-психологічна реабілітація осіб, які відбувають покарання, – це шлях, яким засуджений після звільнення має можливість повернутися в суспільство, відновити соціальні зв'язки і правовий статус громадянина [12].

У частині робіт йдеться виключно про поступенітарний аспект соціальної реабілітації колишніх засуджених. Так, М.О. Стручков писав, що ресоціалізацію можливо розглядати як таку, що складається із двох етапів – пенітенціарного (під час відбування покарання) та поступенітарного (після звільнення від відбування покарання) [13, с. 161]. Стосовно ж звільненої особи ресоціалізація представлена комплексом заходів трудового й побутового влаштування і встановлення в такій особі соціально корисних зв'язків із метою її подальшої соціальної реабілітації після звільнення, чим забезпечується відновлення засудженого в соціальному статусі й повернення до самостійного життя [14, с. 32]. Ю.А. Алфьоров, ведучи мову про спрямування кримінально-виконавчої діяльності в різних країнах, наголошує, що для всіх держав певною мірою актуальними є питання щодо запобігання тортурам та латентному насильству в місцях позбавлення волі, забезпечення засуджених оплачуваною працею, юридичним захистом, надання їм соціально-реабілітаційної допомоги після звільнення [15, с. 15].

Представники органів пробації посилаються, що під час виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, найважливішим залишається забезпечення дієвого нагляду за засудженим, захист суспільства від злочинця, реабілітація

злочинця в очах громади та попередження скоєння нових злочинів особами, які знаходяться на обліку. Виховна робота із засудженими спрямована на сприяння розвитку в них почуття особистої відповідальності і дисципліни, допомогу їм реінтегруватися в суспільство як правослужняні громадяни, а також усунути перешкоди на шляху реабілітації засудженого. Однією з важливих умов підвищення ефективності роботи працівників є широке залучення до контролю за виконанням покарань та соціальної роботи із засудженими громадськості, волонтерів, а також проведення цілеспрямованих компаній у засобах масової інформації та телебачення [16].

На ролі пробації в забезпеченні соціальної (по суті – поступенітарної) реабілітації звільнених наголошує й Д.В. Чернишов, зазначаючи, що коли особа повертається з місць позбавлення волі, починається її адаптація до нормального суспільного життя. Завдяки пробації людина залишається на волі, однак на неї покладаються певні матеріальні й процедурні, зокрема адміністративні, обов'язки. Пробаційні органи в Україні є не тільки наглядовими і контрольними органами, вони є ще виховними та соціально-реабілітаційними суб'єктами, які відповідно до певних адміністративних проваджень одночасно контролюють виконання адміністративних обов'язків засудженими та допомагають їм подолати психологічно, матеріально та соціально важкий період свого життя. На цій підставі Д.В. Чернишов доводить, що вагому роль у процесі виправлення і повернення засудженої особи до звичайного життя в суспільстві відіграють адміністративні дії органів пробації, спрямовані на реабілітацію правопорушників: це адміністративні дії з надання соціально-правової допомоги; адміністративні та теологічні дії щодо залучення до цього процесу релігійних організацій; адміністративні дії органів місцевого самоврядування щодо залучення осіб, стосовно яких здійснюються пробаційні заходи, до соціально корисної праці та забезпечення їх у разі потреби житлом [17, с. 18].

Трохи ширшим є підхід до соціальної реабілітації за С. Сьомінім. На його переконання, саме досягнення реабілітації через проведення роботи, спрямованої на отримання правопорушниками необхідної допомоги й підтримки для подальшого ведення законслужняного життя, а не нагляд як такий є ключовим елементом зміни поведінки особи. Для забезпечення досягнення такого результату необхідно робити основний наголос на принципі пріоритетності встановлення позитивних відносин із клієнтом пробації, проведення роботи з ними на основі індивідуалізації відповідного впливу [18, с. 154, 158]. Такий індивідуалізований підхід має бути заснованим на доказах та науково обґрунтованим, оскільки лише так можна забез-

печити реабілітацію та ресоціалізацію злочинців [19]. Також необхідною передумовою соціального включення правопорушників у нормальне життя й елементом сприяння їх соціальної реабілітації є повага до прав людини [20, с. 172].

Окремо слід вказати про потребу створення інституційної спроможності, яка забезпечить перехід від карального підходу до реабілітаційного, створить систему реінтеграції осіб, які вчинили правопорушення, до повноцінного суспільного життя. Саме на цьому наголошується й в урядових документах [21]. У свою чергу, для запровадження ефективних механізмів у системі юстиції щодо дітей, спрямованих на посилення відповідальності держави та суспільства за розвиток дітей, підвищення рівня соціального та правового захисту дітей, які перебувають у конфлікті із законом, зниження рівня злочинності, а також виправлення та соціальну реабілітацію неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом, також ураховуються публічною адміністрацією такі принципи реалізації відповідної діяльності: 1) пріоритет захисту прав і свобод дитини; 2) забезпечення належного захисту прав, свобод і законних інтересів дітей; 3) недискримінація; 4) економія кримінальної репресії; 5) відновлювальний підхід у здійсненні правосуддя за участю дітей; 6) різнобічність і комплексність заходів; 7) системність і наступність; 8) забезпечення професійного підходу осіб, уповноважених на роботу з дітьми; 9) підтримка сімей у вихованні дітей та забезпечення їх повноцінного розвитку; 10) співпраця між державними органами і громадськими організаціями, упровадження найкращих практик та методів захисту прав і свобод дітей [22].

Ще у 1997 році О.М. Шевченко намагався запровадити комплексний підхід до проблеми реабілітації засуджених, ґрунтуючись на неможливості забезпечити перевиховання таких осіб в умовах установ виконання покарань. Він наголошує, що звичні, але застарілі уявлення та підходи до виправлення засуджених не можуть повністю розкрити морально-виховний потенціал центрального компоненту пенітенціарної системи – процесу виконання кримінального покарання. Для перебудови діяльності установ виконання покарань необхідно, щоб наука кримінально-виконавчого права (а так само й пенітенціарна психологія й педагогіка), випереджаючи реальний процес, спираючись на його тенденції, створювала цілісну, демократичну пенітенціарну систему, складові елементи якої (виконання кримінального покарання та ресоціалізація засудженого) тісніше співвідносилися б із соціально-моральною та психологічною структурою особистості. Така система повинна активізувати соціальні зв'язки та відносини засудженого, що, на жаль, не забезпечує нині наявна система виконання криміналь-

них покарань. Таким чином, на думку О.М. Шевченка, яку ми підтримуємо, необхідно створити та реалізувати комплексну систему реабілітації особистості засудженого в процесі відбування покарання та після звільнення [23, с. 76].

Усе наведене цілком відповідає й сучасному стану системи виконання кримінальних покарань. Ми погоджуємося з думкою М. Панасюка, який, досліджуючи специфіку соціальної роботи в місцях позбавлення волі, акцентує увагу на тому, що сучасний стан системи виконання покарань в Україні нагадує захмарену смугу між оновленими моральними засадами та їх реальним втіленням. Він зазначає, що соціальна політика – це одне, моральні принципи – інше, а зусилля, спрямовані на втілення ідеї реабілітації злочинця, – ілюстрація прірви між теорією і практикою [24, с. 44].

З огляду на вищезазначене очевидно, що соціальній реабілітації засуджених і звільнених у пенітенціарній системі слід надати особливого статусу як одному із ключових завдань діяльності відповідних органів і установ. Реформування кримінально-виконавчої системи України, її гуманізація, соціалізація, імплементація та реалізація міжнародних стандартів поведінки із засудженими потребує введення в національне законодавство і практику діяльності інституту соціальної реабілітації. Подальша ґрунтовна розробка правових та соціально-педагогічних (теоретичних і методологічних) засад вирішення проблеми соціальної реабілітації колишніх засуджених також відповідає практичним запитам пенітенціарної системи, яка останнім часом активно оновлюється та перетворюється. Але при цьому більшість аспектів реабілітаційної роботи вимагають комплексного соціологічного підходу, який би торкався як загальносоціальних проблем соціальної стратифікації, соціальної мобільності, зміни статусно-рольових настанов, макро- та мікросоціального середовища, великих і малих соціальних груп, соціальних інститутів, так і глибинного дослідження конкретних проблем, які стосуються колективів засуджених, родин, дозвілля тощо. А таких комплексних досліджень нині проведено не було.

Література

1. Хуторской А.В. Общепредметное содержание образовательных стандартов: материалы проекта «Стандарт общего образования». Москва, 2002. 160 с.
2. Стратегия модернизации содержания общего образования: материалы для разраб. док. по обновлению общ. образования. Москва, 2001. URL : http://www.rede.nov.ru/sites/default/files/doc/strategiya_modernizacii_do_2010_g.doc (дата звернення: 12.09.2020).
3. Реформы и развитие высшего образования: программ. док. ЮНЕСКО. Париж : ЮНЕСКО, 1995. 46 с.

4. Дікова-Фаворська О.М. Соціологічна концептуалізація освіти осіб з функціональними обмеженнями здоров'я : автореф. дис. ... д-ра соціол. наук. Запоріжжя, 2009. 40 с.
5. Шевцов А.Г. Сучасні проблеми освіти і професійної реабілітації людей з вадами здоров'я : монографія. Київ : Соцінформ, 2004. 200 с.
6. Попов С.Н. Физическая реабилитация: учебн. для студ. высш. уч. завед. обучающихся по Гос. образоват. стандарту 022500 «Физическая культура для лиц с отклонениями в состоянии здоровья» (Адаптивная физическая культура) / под общей ред. проф. С.Н. Попова. Изд. 3-е. Ростов на Дону : Феникс, 2005. 608 с.
7. Клушина Н.П. Модель деятельности территориального центра социальной помощи семье и детям по социальной реабилитации подростков с девиантным поведением. *Вестник СевКавГТУ*. Вып. 6. 2001. С. 39–44.
8. Тюпля А.Т. Соціальна робота: теорія і практика : навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 574 с.
9. Хрусталева С.А. Методика и практика социально-психологической реабилитации незрячих : учеб. пособ. Москва : ВОС., 1986. 66 с.
10. Сайко Н. Соціальна реабілітація як процес та кінцевий результат. Вип. 71. 2018. С. 16–20. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/pena_2018_71_5 (дата звернення: 23.09.2020).
11. Мосійчук Т.Є. Соціальна реабілітація соціально-депривованих категорій населення: соціологічний підхід : дис... канд. Наук : 22.00.04. 2008. С. 89–100, 110–116, 130–137, 158–168, 172–190.
12. Федик О.В., Шкраб'юк В.С. Спеціально-психологічна реабілітація осіб, засуджених до позбавлення волі. URL : <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2018/11/14.pdf> (дата звернення: 5.09.2020).
13. Стручков Н.А. Курс исправительно-трудового права: проблемы общей части : учебное пособие. Москва : Юриздат, 1984. 240 с.
14. Організація діяльності спостережних комісій: Положення про спостережні комісії : наук.-практ. комент. / І.С. Яковець. Москва : Penal Reform International, 2006. 190 с.
15. Алферов Ю.А. Международный пенитенциарный опыт и его реализация в современных условиях. *PRJ*. № 24. 1996. С. 15–19.
16. Кримінально-виконавча інспекція: завдання та перспективи розвитку управління Державного департаменту України з питань виконання покарань в Вінницькій області. URL : http://kvs.vn.ua/pro_nas/kriminalno-vikonavcha_inspekciya (дата звернення: 9.09.2020).
17. Чернишов Д.В. Адміністративно-правові засади пробації в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 215 с.
18. Сьомін С.В. Європейські правила пробації та реформування кримінально-виконавчої системи в Україні. *Стратегічні пріоритети*. № 2. 2014. С. 154–159.
19. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки : Указ Президента України від 20.05.2015 № 276/2015. *Урядовий кур'єр*. 2015. № 92.
20. Ягунов Д. Принципи пробації: європейські стандарти та проблеми їх реалізації в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. Випуск 9. Том 4. Ужгород. 2012. С. 172–176.
21. Реформування системи пробації та ресоціалізація. URL : <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/verhovenstvo-prava-ta-borotba-z-korupciyeyu/reformuvannya-sistemi-probaciyi-ta-resocializaciya> (дата звернення: 13.09.2020).
22. Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.12.2018 № 1027-р. *Урядовий кур'єр*. 2018. № 243.
23. Шевченко А.М. Социальная реабилитация бывших заключенных : дисс. ... канд. соц. наук. Ростов-на-Дону, 1997. 143 с.
24. Панасюк М. Специфіка соціальної роботи в місцях позбавлення волі. Соціологічне дослідження. *Соціальна політика і соціальна робота*. № 2. 2002. С. 44–63.